

УДК: 94(470+571):94(497) "1876/1878"

ЦВІРКУН О.Ф.

Одеський інститут вдосконалення вчителів

Цвіркун Олександр Федорович (1967 р.н.) – кандидат історичних наук, доцент Одеського інституту удосконалення вчителів. Закінчив у 1990 р. історичний факультет Одеського державного університету імені І.І. Мечникова. Автор близько 30 друкованих праць, у тому числі 2 навчальних посібників та 2 підручників. Тема наукових інтересів – “Слов’янське питання на сторінках російської періодики у другій половині XIX ст.”.

РОСІЯНИ НА БАЛКАНАХ 1876-1878 РР.: ЗІТКНЕННЯ ЦИВІЛІЗАЦІЙ

Стаття присвячена аналізу російської політики під час так званої “східної кризи” та російсько-турецької війни 1877-1878 рр. Ця політика аналізується через призму цивілізаційного підходу. Доводиться, що саме відсталість Росії, що перебувала на стадії аграрно-традиційної цивілізації, відштовхувала від неї слов’янські народи, у тому числі болгар та сербів. Попри величезний внесок до справи визволення південнослов’янських народів, російська влада зробила все, щоб молоді незалежні країни відвернулися від неї та почали шукати допомоги на Заході.

Article is devoted to the analysis of the Russian policy during so-called “east crisis” and Russian – Turkish war of 1877-1878. It is proved, what exactly backwardness of Russia which is taking place at a stage of an agrarian – traditional civilization, pushed away from her Slavic peoples, including Bulgarians and Serbs. Contrary to the huge contribution to business of clearing of peoples of southern Slavs, the Russian authority has made everything that the young independent states have turned away from her and have started to search the help in the West.

Експансія Росії на Балканах у зазначені роки має багату історіографічну традицію. На перший погляд, це питання вивчене досконально. Проте проблемі, якій присвячена дана стаття, приділено істориками замало уваги. Автор зробив спробу оцінити політику Росії на Балканах через призму цивілізаційного підходу. Взятися за цю тему змушує ще одна обставина. Вся численна література, присвячена російській політиці на Балканах, грішить надмірною ідеалізацією. Джерела змальовують іншу картину, дуже далеку від пасторалі, яку ми зустрічаємо в працях багатьох вітчизняних істориків.

Автор зробив спробу поставити питання таким чином: що в принципі могла дати Росія народам, які існували протягом сторіч під ярмом Османської імперії? Люди, які звільняли Болгарію, які воювали за незалежність Сербії,

принесли на Балкани своє уявлення про ідеал суспільного і державного устрою. Ці ідеали цілком відповідали східному аграрно-традиційному типу цивілізації, до якого належала Росія. Незадовго до російсько-турецької війни 1877-1878 р. Росія сама здійснила спробу європейської модернізації, як відомо, не дуже вдалу. Не можна також випустити з уваги той факт, що болгарська і сербська інтелектуальні еліти, у цілому, давно вже визначили для своїх народів шлях розвитку – європейський.

У контексті заявленої теми треба охарактеризувати, крім усього іншого, діяльність на Балканах двох осіб, що зіграли важливу роль у подіях 1876-1878 р. – командувача сербськими військами генерала Михайла Георгійовича Черняєва і керівника із цивільного улаштування Болгарії князя Володимира Андрійовича

Черкаського. Немоżliво також не згадати і про російських добровольців (близько 8 тис.), які прибули до Сербії захищати слов'ян і святу православну віру. За оцінкою тодішньої преси вони справили цілком незгладиме враження на сербів.

Офіційна біографія М.Г. Черняєва демонструє нам хороброго бойового офіцера, учасника оборони Севастополя, завоювання Кавказу і Середньої Азії. Повсюди його супроводжувала вдача і слава непереможного генерала. Таким постає М.Г. Черняєв у газетних статтях і виступах панславистських діячів. Проте інші, неофіційні джерела змальовують нам дещо інший образ.

Як офіцер, М.Г. Черняєв був украй недисциплінований. Власне, навіть завоювання Ташкенту було наслідком порушення наказу вищого командування, за що М.Г. Черняєв був відправлений у відставку в 1867 р., правда, ненадовго. Його з'їдало величезне честолюбство; лаври потенційного визволителя слов'ян не давали йому спати спокійно. Вийшовши в 1875 р. у відставку, він відправився до Сербії. При цьому він обдурих самого царя, який передав генералу свою категоричну заборону їхати на Балкани. М.Г. Черняєв виявив себе як авантюрист, готовий на все заради досягнення своєї мети. Прибувши до Сербії, генерал, на прохання князя Мілана інспектував війська і заявив, що сербська армія до війни абсолютно готова, що вона, маючи більше 100 тис. вправних солдат, має можливість боротися з Туреччиною [1]. І в той же час у листі до І.С. Аксакова генерал відзначав, що "у них для війни бракує багато чого і, насамперед, грошей" [2]. Таким чином, генерал обдурих і князя Мілана.

За виразом генерала Р.А. Фадєєва, друга М.Г. Черняєва, останній здійснював у Сербії стратегічні плани, які він розробляв у московських клубах [3]. У довершення усього з'ясувалося, що воювати з турецькою армією і воювати з ташкентськими обивателями – не зовсім те саме. Убивчу характеристику дав М.Г. Черняєву князь В.А. Черкаський, який зустрічався з генералом у Болгарії в 1877 р. Він змальовує М.Г. Черняєва як людину назавжди зіпсовану надмірним самолюбством, зарозумілістю і брутальним марнославством, у політичній справі неправну, та й узагалі досить обмежену. "Його можна задіяти лише в Азії, і він не спроможний займати високу посаду" [4].

Ось такий "подарунок" отримала Сербія від Росії. Треба сказати, що сербські військові досить швидко зрозуміли, із ким вони мають справу. На це вказує конфлікт між ним і військовим міністром Начевичем, що почав розпалюватися незабаром після прибуття М.Г. Черняєва до Сербії і закінчився повним розірванням відносин між військовим міністерством і штабом моравської армії. Начевич навіть погрожував князю Мілану своєю

відставкою, якщо М.Г. Черняєв і далі буде командувати сербською армією. Не дивно, що сербський дебют М.Г. Черняєва закінчився гучним провалом.

Декілька слів треба сказати і про російських добровольців, по яких серби судили про Росію і про її культуру в широкому плані. На жаль, лише деякі з них були щирі у своєму співчутті "братам-слов'янам" і мужньо стояли за слов'янську справу. Як підтверджував один з учасників подій, "тільки незначна меншість російських добровольців у Сербії були порядні і шляхетні люди, які керувалися не особистими розрахунками, а готовністю бути корисними загальній справі" [5].

Добровольці, які прибули до Белграда, не мали навіть приблизного уявлення про те, куди їм треба з'явитися, до яких частин їх припишуть, де і коли вони будуть воювати і чи будуть воювати взагалі. Немоżliво було отримати ані обмундирування, ані зброї, ані транспорту для відправки на передові позиції. Уся ця мальовнича публіка, за словами очевидця, схожа на французьку втечу з-під Москви, штовхалася по белградським кафанам, безпробудно пиячила, цупила речі, билася і третирувала сербів як людей другорядного гатунку. Нерідкими були й убивства один одного. Угамувати "захисників слов'янства" ніхто навіть не намагався.

Кореспондент "Російського вісника" писав: "День за днем доводилося жити бездіяльно, шукаючи розваги в пиятиках, у співтоваристві коридорних жінок, у кочовищах юрбами з одного трактиру в інший, у лайках і скандалах із сербами" [6]. Очевидець подій характеризував добровольців як людей, котрі не приносять користі в Росії, живуть без визначеної цілі, є далекими мирним засадам і межам пристойності [7]. Одеса, наприклад, відразу позбулася свого злочинного світу. Всі ці злодії, гопстопники, гешефтмахери і карткові шулери одноставними рядами відправилися до Сербії. Слов'янські комітети, що діяли в Росії, зовсім не звертали уваги на духовний склад людей, яких вони посилали до Сербії; головною для них була кількість. Який "неоціненний" внесок вони зробили в справу звільнення слов'ян, можна легко здогадатися.

По більшості добровольців серби могли скласти собі невтішну думку про Росію. Росія в Сербії, як і вдома, демонструвала свою повну нездатність навести елементарний порядок.

Не дивно, що відносини між сербами і російськими добровольцями були далекими від ідеалу. У країні, що стрімко європеїзувалася, де було прийнято посилати дітей вчитися в західноєвропейські університети, відверта демонстрація безкультур'я і безладдя могла вселити тільки почуття глибокої відразі.

Особливо яскравим був контраст із діяльністю англійців, що утворили в Сербії

різноманітні філантропічні організації і розподіляли багаті пожертвування. Той же кореспондент “Російського вісника” відзначав: “Про англійців заговорили дуже співчутливо; їхню щедрість і гуманність звеличували не інакше як у зіставленні з російською допомогою, і знаходили, що англійці для Сербії робили набагато більше, ніж росіяни. І треба віддати англійцям належне: їхній такт і уміння могли б багатьом нашим установам послужити гідним прикладом” [8].

Порівняння сербами російського і європейського варіантів втручання в балканські справи стало однією з причин формування потужної опозиції проросійськи налаштованому князю Мілану в особі молодих патріотів-прогресистів. Вони вимагали проведення реформ у дусі західного лібералізму і шукали допомоги в Західній Європі. Саме вони в 1880 р. прийшли до влади в Сербії.

Деякі російські журналісти й учасники російсько-турецької війни 1877-1878 р. у своїх мемуарах наводять такий цікавий епізод. Напередодні підписання Сан-Стефанського миру один високопосадовець з російської армії запитав рушукского митрополита Григорія: “Скажіть, ваше високопреосвященство, невже болгари виявляться згодом такими ж невдячними щодо нас, якими виказали себе румуни і серби?” Дуже розумний і дуже хитрий митрополит, який не відчував жодної любові до Росії, великий політик, не без єхидства відповів: “Болгари будуть щодо вас тим, чим ви самі їх зробите” [9].

Що ж зробила Росія для того, щоб болгари не виявилися в одній компанії із сербами і румунами?

Насамперед, хотілося проаналізувати діяльність людини, від якої багато в чому залежала облаштованість майбутньої держави, що заклала перші цеглини у фундамент болгарської державності. Мається на увазі князь В.А. Черкаський, який керував Російським цивільним управлінням у Болгарії.

Вибір Олександром II на цю посаду князя В.А. Черкаського пояснювався “блискучими” успіхами, яких він домогся, перебуваючи на посаді головного директора комісії внутрішніх і духовних справ Царства Польського після придушення повстання поляків у 1864 р. Але методи, до яких удавався князь В.А. Черкаський, можливо, правильні були там, де необхідно було вгамувати заколотні елементи, але вони були цілком непридатними для Болгарії, де завдання було зовсім іншим. Схоже, що цього так і не зрозуміли ні князь, ні Олександр II, який висловив надію, що “він буде діяти точнісінько, як діяв у Царстві Польському” [10].

“Польський досвід” князя В.А. Черкаського значною мірою позначився на його діяльності в Болгарії, причому з дещо несподіваного боку. За родом своєї діяльності князю припадало часто

зіштовхуватися з начальником Головного штабу Дунайської армії Непокойчицьким та його заступником, генералом Левицьким. Вони були поляками і полум’яно ненавиділи князя саме за його діяльність у Польщі. Результат позначився дуже швидко. Командування армії робило усе, щоб ускладнити діяльність Російської цивільної адміністрації в Болгарії. До цієї ворожнечі додався, як вважав заступник В.А. Черкаського генерал Д. Анучин, “настрій чинів головної квартири, украй ворожий вторгненню цивільного елемента до кола дій військової влади і при тому за обставин надзвичайних” [11].

У результаті діяльність цивільного управління полягала в безперервних сварках із головним штабом, який намагався всіляко паралізувати діяльність В.А. Черкаського. Доходило до того, що генерал Непокойчицький діяв проти князя навіть тоді, коли той, керуючись розуміннями загальної вигоди, намагався досягти користі для армії. Начальник штабу заборонив начальнику болгарського ополчення будь-які зносини з князем В.А. Черкаським. Проте, за бажання з боку князя це становище можна було б виправити і спробувати знайти спільну мову зі штабом, якби не моторошний характер князя. Навіть такий апологет Черкаського, як Д. Анучин, був змушений визнати: “... князь Черкаський говорив із властивою йому різкістю і з першого ж знайомства з людьми, що до того часу його не знали, виставляв себе із самої несимпатичної сторони, людиною честолюбною, владною і – унаслідок дуже розвинутої зарозумілості – ставився з деяким знущанням до заяв супротивників, і неприхованим усвідомленням своєї над ними переваги” [12].

Біда В.А. Черкаського полягала в тому, що і за вихованням і за своїм статусом він був російським паном, таким собі східним князьком, який звик за своє життя до певної манери спілкування з нижчими. І це приносило велику шкоду слов’янській справі, яку він щиро і самовіддано захищав. Про один епізод варто згадати окремо. Ми маємо на увазі зустріч князя з представниками Болгарської омладини (організації молоді болгарської інтелігенції). Керівники Омладини після вступу російської армії на територію Болгарії, звернулися до народу з відозвою, в якій закликали болгар піднятися проти турок, допомогти російській армії, і пропонували свою допомогу командуванню в організації мирного життя.

Навіть при найприскіпливішому читанні цього маніфесту залишається незрозумілим, що могло так обурити російського вельможу, яку крамолу він там виявив. Звикнувши вважати російську студентську молодь зараженою нігілістичними ідеями, князь переніс цю оцінку і на молодь болгарську. Тому зустріч депутації Омладини з князем закінчилася, м’яко кажучи, розчаруванням болгар у російській владі. За

словами свідків, промова князя перед депутацією була стислою, але виразною. Головна думка князя зводилася до добре знайомого російському обивателю виразу: “Не рассуждать!” Цікаво, що членам депутації слова надано не було, і після промови князя їм показали на двері. Неважко здогадатися, яку реакцію викликала така поведінка російського високопосадовця у молодих людей, багато з яких встигли закінчити престижні університети, як у Росії, так і в Європі. Необхідно відзначити, що до складу депутації входив і майбутній прем'єр-міністр Болгарського князівства С. Стамболов. Не можна виключити того, що цей епізод міг зіграти свою роль у його трансформації із друга Росії на її заклятого ворога.

Не дивовижно, що у тій атмосфері, що царувала у взаємовідносинах цивільної адміністрації з головною квартирою російської армії, робота по влаштуванню мирного життя в Болгарії йшла абияк. У багатьох джерелах ми зустрічаємо вказівки на цей факт. Як відзначав уважний спостерігач, кореспондент “Вісника Європи” Є. Утін, “болгари з недовірою ставилися до цивільного управління через безладдя, що там коїлось і відсутність продуманого плану дій” [13].

Взагалі незнання Болгарії в Росії було приголомшливим. Дивовижно, що, незважаючи на гучні виступи слов'янофілів, незважаючи на підтримку слов'янського руху з боку офіційного Петербурга, коли дійшло до справи, з'ясувалося, що про Болгарію майже нічого не відомо. Не було навіть літератури з історії та сучасного становища болгар. Її в терміновому порядку прийшлося виписувати з Австрії. Як влучно висловився В.І. Немирович-Данченко: “Зрештою, і виявилось, що болгар звільнити звільнили, а пізнати – не пізнали” [14].

Незнання Болгарії призвело до того, що сам князь В.А. Черкаський із самого початку опинився під впливом зрадників болгарського народу – чорбаджіїв. Серед них треба виділити злого генія Черкаського – митрополита Євлогія. Це була унікальна особистість. Він почав свою кар'єру як хлопчик у гаремі для утіх багатих збоченців. Потім був танцівником у кав'ярні, а далі поступово, за допомогою грошей домігся дуже високого стану. У будинку Євлогія зупинявся князь. Як стверджував В.І. Немирович-Данченко саме митрополит – головний винуватець непопулярності князя в середовищі болгарського населення. Завдяки Євлогію князь застосовував тут заходи, які не схвалювала інтелігенція країни, і усе, що в ній було чесного [15]. Не тільки відомий російський письменник і журналіст обурювався таким незнанням народу, який Росія вирішила звільнити. Кореспондент “Вісника Європи” відзначав, що, готуючись до війни, “ми навіть не подбали дізнатися, яким є становище народу, заради якого ми будемо воювати, який

існує порядок у цій країні, як вона керується, якими засобами володіє, – словом можна було подумати, що Болгарія лежить десь далеко, за тридев'ять земель, куди не проникала ніколи жодна людська істота” [16].

Князь В.А. Черкаський намагався використувати для роботи ті матеріали, якими повинні були володіти російські консули в Туреччині. Як же був приголомшений князь, коли йому пояснили, що російські консули принесуть йому мало користі. Очікувати від них вірного висвітлення місцевих умов було не можна тому, що вони ніколи не отримували жодних вказівок посольства щодо докладного вивчення краю й складанню звітів економічного або політичного характеру.

Незабаром з'ясувалося, що не тільки цивільні особи, але й армія не мала жодного уявлення, із чим вона зіткнеться за Дунаєм. Джерела ясно показують, що за уявленнями армійських чинів, включно і головнокомандуючого великого князя Миколи Миколайовича, майбутня війна вважалась тільки легкою військовою прогулянкою по екзотичним місцям. Це тим більше дивовижно, що інформація про реформи в турецькій армії, про її переозброєння, про активну діяльність у Туреччині німецьких військових інструкторів регулярно лягала на стіл військового міністра Д.А. Мілютіна: досить переглянути повідомлення військового агента в Константинополі А.С. Зеленого [17].

Дійсність дуже розчарувала армію. З'ясувалося, що болгари зовсім не збираються кидатися на шию росіянам. У Північній Болгарії турки поводитися стримано, випадки сваволі були рідкісними і, як наслідок, болгарське населення було дуже заможним. Тому поява російської армії викликала в болгарського населення чималий подив і нерозуміння – навіщо і від чого їх прийшли звільняти? Звичайно, у Забалканській Болгарії ситуація була зовсім іншою. Там сваволя турок була безмежна, життя і власність болгар нічим гарантовані не були. Тому росіяні зустрічали з радістю. Але і тут Росія умудрилася нажити собі масу ворогів. Як це неодноразово вже було в історії, Росія сунулася у воду, не спитавши броду. Командування армії було впевнено, що варто тільки тупнути ногою, як турки будуть в паніці бігти до самого Стамбула.

Реальне становище виявилось іншим. Переваливши через Балкани і спустившись у славнозвісну Долину Троянд, російська армія раптом побачила перед собою не турок, що розбігаються у різні боки, а відмінно навчені, дисципліновані, добре озброєні війська під командуванням неабияких полководців. Довелося в терміновому порядку евакуюватися назад за Балкани. І отоді кров заюшила рікою. Бажаючи помститися болгарам за палку зустріч, що вони улаштували росіянам, турки і черкеси

вирізували цілі села, винищували цілі сім'ї. Долина Троянд була перетворена на пустелю. Десятки тисяч біженців ринули за відступаючою російською армією. Незважаючи на судомні спроби В.А. Черкаського та армії допомогти цим людям, результату особливого не було.

За розповідями очевидців, дорога від Шипки до Габрово і навіть далі в напрямку до Тирнова, була укрита трупами біженців, які померли від голоду і ран. Після цього “подвигу” росіяни ще і дивувалися – за що болгари їх так не люблять. “Ми отут за них кров проливаємо, а вони...” і далі йшли різні невтішні епітети. Подібні розмови чулися на кожному кроці від головної квартири до польових частин. У невдачах російської армії, які були викликані звичайним безладдям, винуватцями виявилися “братушки”.

Звичайно, багато сучасників подій бачили справжні причини охолодження болгар до росіян і досить критично ставилися до політики Росії в Болгарії. Ось що писав лейб-медик Олександра II, професор Боткін, якому, до речі, у Болгарії не подобалося усе, включаючи і зовнішність болгар: “Нічого в житті не бачив менше привітного в манері себе тримати, як тримають себе ці люди; ніколи посмішки, завжди дивляться вовком; завжди зі словами “німа”, “немає” на вустах; ніколи він не дивиться прямо в очі, завжди спідлоба. Звичайно, інше питання, кого звинувачувати в цій непривітності; зрозуміло, усього менше – болгар; винуваті турки, а потім і ми, із постійною нашою допомогою, що приносила болгарам поки більше шкоди, ніж користі. Після якої турецької війни доля болгар поліпшувалася? Я не знаю” [18].

В.І. Немирович-Данченко наводить цікаву розмову, що відбулася в нього з болгарським інтелігентом: “Пригадайте. У 1828 р. ви прийшли звільнити нас і не звільнили. Пішли – турки почали нас різати. У 1853 р. теж ви голосно заявили про звільнення Болгарії, пішли – нас почали різати. Тепер у цьому, 1877 р., ви прийшли звільнити Забалканську Болгарію. Що ж вийшло – Сулейман змусив Гурко відступити і у результаті 50000 болгарських трупів і 200000 біженців, яким їсти нічого... Хочете визволяти – робіть це з умінням” [19].

Здирство щодо болгар було феєричним. Особливо цим прославилися тилові частини та інтендантство. Джерела постійно повідомляють про неподобства, які учинялися солдатами й офіцерами. Варто було простояти частині

декілька днів у болгарському селі, і результат був немов після навали Мамая. Болгарам не лишали нічого, суцільно забирали останнє. Солдати не гребували зривати з болгарок срібні і золоті прикраси. При появі росіян болгари попросту розбігалися, попередньо закопавши все найцінніше та сховавши худобу в горах.

Особливо необхідно виділити діяльність товариства Горвиц, Коган і К°, із яким був укладений контракт на постачання продовольства для армії. Ця публіка заробила мільйони на шахрайствах із постачанням і першими їхніми жертвами були болгари. Агенти товариства без зайвих слів відбирали продовольство у болгар, не виплачуючи їм ані копійки, а військам збували продукти за дуже високою ціною. Як писав Д. Анучин: “Дії товариства виснажували край, каламутили населення і розбещували війська” [20].

Крім усього, Росія показала себе, у гіршому сенсі цього слова, як азіатська імперія і продемонструвала свої дикі уявлення про суспільний устрій. Один кавалерійський генерал хвалився, що в яке село він ні прийде, зараз же наказує сікти усе чоловіче населення. Не дай, Боже, болгарину прийти до представника російської влади зі скаргою на здирство: у вигляді задоволення його знайомили з нагайкою. Били нагайкою навіть інтелігентних, що закінчили університети, болгар. “Братушків” не бив тільки лінівий. Нічого надзвичайного в цьому немає. На чолі місцевих адміністрацій ставили людей, що, виходячи з російського досвіду, не уявляли, що з народом можна поводитися якимось інакше. Не дивно, що Є. Утін писав: “Нагайка – головний засіб для керування Болгарією” [21].

Крім “блискучих” порядків управління, Росія показала в Болгарії і свою національну рису: споконвічну нездатність організувати і повести справу. Цивільне управління зі своїми обов'язками не справилося. Ставлення до болгар було огидним. Але найбільш сумним було те, що Росія посварилася з болгарською інтелігенцією. Якщо раніше болгарський та сербський освічені класи мали якісь ілюзії щодо Росії, то ця війна показала йому, що від Росії треба триматися подалі. У цьому розчаруванні криється головна причина появи в Болгарії та Сербії сильної проавстрійської партії й поступового охолодження відносин між балканськими країнами та Росією.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гейсман П. Славяно-турецкая борьба 1876-1878 гг. Мысли и воспоминания. – СПб., 1887. – С. 55.
2. Письмо М.Г. Черняева И.С. Аксакову от 29 апреля 1876 г. // Освобождение Болгарии от турецкого ига: Документы и материалы. – М., 1961. – С. 209.
3. Письмо генерала Р.А. Фадеева И.С. Аксакову от 17 июля 1876 г. // Там же. – С. 301.

4. Письмо князя В.А. Черкасского И.С. Аксакову от 2 мая 1877 г. // Овсяный Н.Р. Русское управление в Болгарии в 1877-78-79 гг. – СПб., 1906. – С. 312.
5. Воронич К.И. Изнанка сербской войны. – СПб., 1877. – С. 22.
6. Незлобин А.В. В Белграде и на позициях. Рассказ очевидца // Русский вестник. – 1876. – № 12. – С. 786.
7. Воронич К.И. Указ соч. – С. 21.
8. Незлобин А.В. Указ. соч. – С. 795.
9. Паренсов П. Россия и Болгария // Русская старина. – 1907. – № 9. – С. 438.
10. Овсяный Н.Р. Русское управление в Болгарии в 1877-78-79 гг. – СПб., 1906. – С. 8.
11. Анучин Д. Князь В.А. Черкасский и гражданское управление в Болгарии 1877-1878 гг. // Русская старина. – 1895. – № 3. – С. 11.
12. Анучин Д. Указ соч. // Русская старина. – 1895. – № 2. – С. 33.
13. Утин Е. Письма из Болгарии в 1877 г. – СПб., 1879. – С. 413.
14. Немирович-Данченко В.И. После войны. – СПб., 1880. – С. 2.
15. Немирович-Данченко В.И. Год войны. – СПб., 1878. – С. 289.
16. Утин Е. Указ. соч. – С. 117.
17. Из рапорта военного агента в Константинополе полковника А.С. Зеленого военному министру Д.А. Милютину // Освобождение Болгарии: Документы и материалы. – М., 1961. – С. 45.
18. Боткин С.П. Письма из Болгарии. – СПб., 1893. – С. 354.
19. Немирович-Данченко В.И. Год войны. – С. 247.
20. Анучин Д. Указ соч. // Русская старина. – 1895. – № 10. – С. 13.
21. Утин Е. Указ соч. – С. 143.